



## Trófeává vált könyvek

A Szovjetunióba vitt német könyvtári gyűjtemények története (Szemle)

KATSÁNYI Sándor

A lipcsei Német Könyv- és Írásmúzeum legértékesebb, világszerte számon tartott darabjainak 1945. október 15-én nyoma veszett.

Bár az esemény a háború befejezése után történt, szálai korábbra nyúlnak vissza. A Német Könyvművesek Egyesülete – a könyvmúzeum tulajdonosa – a háború elején, a bombázásoktól félve, kiemelte és biztonságosabb helyre szállíttatta a gyűjtemény legbecsesebb részét. A félelem nem volt alaptalan: Lipcse 1943. december 3-i bombázásakor a könyvmúzeum 90%-a elpusztult; a legféltettebb, pótolhatatlan értékű darabok azonban megmenekültek. Azokat egy eldugott helyen, Raunstein várában fogadta be a várkastély tulajdonosa (mellesleg: a történelemfilozófus Herder ükunokája). Az ide menekített könyvek, egyebek között az egykori Szász Királyi Bibliográfiai Gyűjtemény kódexei és ősnymtatványai, köztük Gutenberg 42 soros bibliájának egy különlegesen illusztrált példánya Raunstein várában épségben vészelték át a front átvonulását és az ez után általános fosztogatásokat is. A háború befejeződött, a könyvtárosok már a gyűjtemény helyreállítását, kiegészítését tervezték. Ekkor váratlan dolog történt: a várban egy szovjet katonai különítmény jelent meg, az elrejtett értékeket keresték, és a lipcsei Német Könyvtár ugyancsak itt őrzött hatalmas könyvtömegéből feltűnő szakértelemmel kiemelték a könyvmúzeum különleges értékű anyagát. Teherautóra rakták és elvitték Berlin felé.

Egy fél évszázadon át a kutatók semmit se tudtak a gyűjtemény hollétééről és további sorsáról.

A történeteket értetlenül szemlélő könyvtárosok nem tudták, hogy könyveiktől nem a fatális véletlen fosztotta meg őket, hanem egy tervszerű akcióorozat. Nem tudták, hogy ez a jelenet 1946 nyaráig még több tucatszor fog megismétlődni Németország különböző helységeiben, a teherautók egyre hordják a kiválasztott könyveket a Berlin melletti elosztóhelyre, ahonnét a repülők és a vonatok egy év leforgása alatt milliónyi, szakértelemmel kiválasztott, régi gyűjteményükből kiszakított könyvet vittek Moszkvába, illetve Leningrádba.

A német könyvtárak ilyen mértékű kifosztása természetesen nem maradhatott titokban, ennek ellenére évtizedeken át az érintett felek – más-más okokból – tabuként kezelték az ügyet. A kilencvenes évek nagy társadalmi - politikai változásai nyomán azonban megtört a hallgatás, s az egykor hivatalosan „trófea-akciónak” nevezett eseménysorról egyre többet és többet tudtunk meg. Például ma már tudjuk, hogy a raunsteini különítményt vezető főhadnagy *Margarita Ivanovna Rudomino* volt, a moszkvai Idegennyelvű Könyvtár igazgatónöje, tudjuk, hogy a Könyvmúzeum két ládányi anyagát „felsőbb moszkvai körökből származó” parancs szerint a 177/8028 sz. katonavonat szállította Berlinből Moszkvába, ahol az a Lenin Könyvtár egy speciális, elzárt raktárába került.

A trófea-akciónak 1990 óta rendkívül gazdag a németországi szakirodalma. Szenvedélyes vitacikkek, tárgyyszerű beszámolók, újságcikkek, konferenciaanyagok, dokumentumgyűjtemények láttak évről évre napvilágot. Szemlénk ezekre támaszkodva kísérli meg az események főbb csomópontjainak bemutatását. Igyekszik feltárni az akció okait és előzményeit, lefolyását és máig ható következményeit, s érzékeltetni a szereplők magatartásának mozzanatát. Bemutatja az orosz könyvtárosok jellemző, markáns véleményeit és állásfoglalásait is, de az orosz (és lengyel) állásfoglalások részletes

bemutatása, valamint a Magyarországról elvitt könyvek történetének tüzetes leírása külön tanulmányt érdemel.

## Apokalipszis 1.

### Okok és előzmények

A példát a németek szolgáltatták.

Hitler totális háborút hirdetett, célja a katonai győzelmen túl a legyőzött népek megalázása, önérzetük, identitásuk megtörése volt, ezt szolgálta az ellenség kulturális emlékeinek célratörő megsemmisítése, elrablása is. Az elfoglalt területeken a harcoló alakulatok után megjelentek a „Rosenberg különítmények”, amelyek feladata „a nemzeti szocializmus ellenségei elleni szellemi harc” volt, azon belül az ellenséges ideológiát hirdető írásművek összegyűjtése és Németországba szállítása, többek között a tervezett „a bolsevizmus történetének könyvtára” számára. Százezer számra gyűjtöttek egybe olyan írássokat is, amelyek „a zsidóság tudományos kutatását fogják szolgálni”.

Az egyéb könyvtári értékekről a háború elején még úgy döntöttek, hogy *ideiglenesen* a megszállt szovjet területen kell biztonságba helyezni azokat, de 1943 kora nyarán már elkezdődött összegyűjtésük és Németországba szállításuk. A gyűjtésben a Rosenberg különítményeknek számos konkurense akadt: Wehrmacht egységek, SS különítmények, Göring és Himmler külön megbízottjai. Nagy múltú könyvtárak értékei estek áldozatul, egyebek között. Leningrádnál a Katalin palota könyv- és kéziratgyűjteménye vagy Szmolenszk tudományos könyvtára. Ott a könyvtárosok hiába falazták be a legértékesebb műveket, köztük 15–16. századi evangéliáriumokat, a német alakulatok megtalálták ezeket, jegyzékbe vették és útnak indították nyugat felé. Kiemelték az ideológiai vonatkozású műveket is. A többi elégették.

Zsákmánnyal megrakott vasúti vagonok, teherautók indultak Krakkón, Rigán keresztül Né-

metország felé. Egy részük a harcoknak esett áldozatul, vagy az előre nyomuló Vörös Hadsereg birtokába került, más részük elérte Sziléziát, ahol bányákba, pincehelyiségekbe rejtették, néhány transzport eljutott Németország nyugati részére is. (A Németországba ért szállítmányokat a szovjet, illetve az amerikai csapatok utóbb megtalálták és visszajuttatták a Szovjetunióba.)

Mindez azonban csak töredéke volt annak az irdatlan könyvpusztulásnak, amit a háború okozott. A német kutatók 35–40 millió szovjet könyvtári könyv elpusztulását valószínűsítik, az egykori hivatalos szovjet adatok 90, illetve 100 millió könyv elvesztéséről szóltak.

A visszavonuló német csapatok a Szovjetunió területén romba dőlt, kiégett, kirabolt könyvtárakat hagytak hátra, de a háború a többi szovjet könyvtárat is visszavetette. Az újjáépítés anyagi alapjainak megteremtése érdekében 1943 februárjában határozat született egy állami elosztó alap, a Goszfond létrehozásáról, ennek részlegként megalakult az Irodalmi Fond. Kitűzött feladata a könyvtárak helyreállításához szükséges – induláskor 4 millióra becsült – könyv begyűjtése és szétosztása volt a rászoruló könyvtárak között. Néhány korabeli dokumentumból kitűnik, hogy már kezdetben sem volt kétséges: a könyvek oroszlánrészét Németországból fogják beszerezni.

1944-ben kérdőíven mérték fel a Szovjetunió legnagyobb könyvtárait: milyen könyvtári felszerelést (bútorok, eszközök), illetve milyen könyveket, milyen gyűjteményeket igényelnek külső forrásból. A moszkvai Idegennyelvű Könyvtár pl. azt közölte, hogy további tervei megvalósításához szükséges „az állomány radikális kiegészítése a háború után Németországból szerzett könyvekből, kb. 200–300 ezerrel”. Az Idegennyelvű Könyvtár ügybuzgalma egyébként is határtalan volt, levéllel fordultak a Központi Bizottsághoz: „*A könyvtár sürgősen igényel könyveket, melyek felügyelet nélkül találhatóak Romániában, Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban*”.

Az igények felmérését a „kínálat”, vagyis a német könyvtárak helyzetének feltárása követte. Az előkészületekről néhány véletlenül előkerült dokumentum-töredék ad képet. Ismertté vált egy 1944-ből származó lista a következő címmel: „*Jegyzék azokról a német könyvtárakról, melyek állományát tervszerűen a Szovjetunió rendelkezési területére kell szállítani, függetlenül a németországi könyvjóvátétel mennyiségétől*”. A jegyzék politikai, gazdaságpolitikai, keletkutatási állományú gyűjteményeket tartalmaz, de mellékletként szerepel egy másik lista „*A ritkaságnak számító ősnymtatványok és példányszámuk a német könyvtárakban*” címmel. Ezek a jegyzékek egyértelműen mutatják, hogy utóbb, 1945–46-ban nem a könyvtárak ötletszerű fosztogatása történt, hanem előkészített, pontosan megtervezett válogatás.

## Apokalipszis 2.

### Az események

A tervezett könyvgyűjtő-akció szervezeti keretei rövidesen kialakultak. Sztálin közvetlenül a jaltai konferencia után, 1945. február 21-én parancsot adott a németországi Különleges Bizottság és azon belül a Trófea-bizottságok működéséről. (Ilyen jellegű szervezet korábban is működött, de feladata csak a hadvezetéssel kapcsolatos dokumentumok gyűjtésére korlátozódott.) Most a helyi katonai szervezetek feladata lett az adott helyen talált kulturális javak számbavétele, a találtokról jelentéstétel a frontmegbízottnak, összegyűjtésük és a központi gyűjtőhelyre való küldésük. Ott szakemberek értékelték és válogatták az anyagot, és döntöttek sorsáról. A kulturális javak összegyűjtése és elszállítása nem a jóvátétel keretében történt (a szövetségesek a kulturális javakra soha nem terjesztették ki a jóvátételi kötelezettséget!), semmiféle nemzetközi megállapodás nem támasztotta alá, kizárólag a sztálini irányítás alatt működő vezetői csúcs parancsa alapján zajlott le. Hivatalos

neve „trófea-akció” volt.

A németországi kulturális bizottságnak három csoportja volt: a műkincseket gyűjtő, a levéltári és a könyvtári. A könyvtári csoport munkája 1945 május 6-án indult, vezetője *N. I. Rudomino* volt, az Idegennyelvű Könyvtár igazgatója, főhadnagyi beosztásban, munkatársa *D. N. Csausanszkij*, a Lenin Könyvtár gyarapítási osztályának vezetője és *K. P. Szperanszkij*, az Állami Történelmi Könyvtár osztályvezetője.

A harcok befejeztével meginduló könyvtári „trófea-gyűjtés” menete a következő volt: a helyi katonai hatóságok a fellelt könyvtári anyagról jelentést küldtek a berlini központnak, s ha a központ utasítást adott, az anyagot beküldték a Berlin – Rummelsberg pályaudvar melletti elosztó helyre. Ott a könyvtári szakemberek döntöttek a sorsáról: a Szovjetunióba küldték az Irodalmi Fond moszkvai elosztó helyére, esetenként egy-két meghatározott könyvtárba, (főleg a moszkvai Lenin Könyvtár, a leningrádi Szaltikov-Scsedrin és a moszkvai Idegennyelvű Könyvtár kapott külön küldeményeket), esetleg a könyvanyag egy részét Berlinből visszaküldték az eredeti német könyvtárak.

A jelentősebb könyvtárak állományának nagy részét – általában a legértékesebb anyagokat – nem a könyvtárak romos, kiégett épületeiben találták meg, hanem szétszórva és elrejtve az ország különböző pontjain. Ennek okai korábbra nyúlnak vissza. Már 1939. szeptember 29-én felszólította a helyi hatóságokat a német légierő birodalmi minisztere, hogy „*a nagy kulturális értékű tárgyakat a háború időtartamára helyezték bomba- és tűzbiztos helyre*”. A felszólításnak az évről évre súlyosbodó légítámadások adtak nyomatékot. A bombabiztos helyet a könyvtárak vidéken találták meg, állományuk legértékesebb részét a településektől, üzemeiktől, közlekedési vonalaktól távol eső udvarházakba, kastélyokba, kolostorokba, elhagyott várakba, felhagyott bányaművekbe menekítették, szétszórva az ország egész területére. (Így került pl. a bevezetőben idézett lipcsei könyvmúzeum anyaga Raunstein

várába.) Mivel a bombatámadások nyugatról és északról érkeztek, a könyvtárak rejtékhelyül leginkább az ország keleti és déli részét választották, vagyis a későbbi szovjet megszállási zóna, illetve a későbbi NDK területét. Ennek utóbb sorsdöntő jelentősége lett.

Az így kihelyezett könyvek a bombatámadásokat, sőt többségükben a front átvonulását is épségben átvészelték, utóbb azonban a Vörös Hadsereg könyvek után kutató különítményei néhány kivétellel valamennyire rábukkantak.

Németország nyugati felében, a másik három szövetséges hatalom megszállási zónájában a katonai hatóságok ugyancsak összegyűjtötték az elrejtett könyvtári könyveket, ezeket a közös marburgi gyűjtőhelyre szállították és később visszaadták eredeti tulajdonosaiknak. Kis mennyiségű német könyv azonban egyesek állítása szerint az Egyesült Államokba került, s ma is ott van.

A Vörös Hadsereg trófea-gyűjtő különítményei a szovjet megszállási zónában (a későbbi NDK területén) működtek. E területen régi múltú, gazdag állományú tartományi könyvtárak voltak, mint a drezdai Szász Tartományi Könyvtár, a lipcsei Német Könyvtár, a gothai Thüringiai Könyvtár, a berlini Porosz Állami Könyvtár, mindenképp ezek anyagából válogattak, de vittek el könyvet, folyóiratot Magdeburgból, Zwicauból, a nagyobb műszaki könyvtárakból, mint pl. a berlini Műszaki Könyvtárból vagy az ugyancsak berlini Iparkamarai Könyvtárból.

Bonyolította a helyzetet, hogy a könyvtárak állományuk egy részét Németország nyugati felébe menekítették. Pl. a Porosz Állami Könyvtár az anyagát harminckét telephelyre osztotta szét, ebből huszonöt esett a szovjet zónába, hét az amerikaiba. Az utóbbi hetet később visszakapták, sőt a háború zavaros körülményei között a szovjet zóna két letétjét is az amerikaiak fedezték fel és szállították nyugatra. Ugyanakkor viszont Észak Németország több könyvtára délen vélte biztonságban a könyveit, így került Hamburg, Lübeck, Bréma könyvtárainak válogatott anyaga a szovjet csapatok és trófea-különítmények kezébe.

A válogatás módszereiről pontos képet ad egy 1946-os jelentés: „*A kultúrbizottságnak nem állt szándékában egy-egy könyvtárt teljes egészében átvenni. Az volt a feladatunk, hogy a gyűjteményeket tegyük kutathatóvá, és a specialisták segítségével csak azt válogassuk ki, ami a mi intézményeink állományának feltöltését szolgálta*”. Milyen könyveket válogattak ki a szovjet intézmények állományának feltöltésére? Nehéz erre egyértelmű választ adni, de az bizonyos, hogy a kiemelkedő könyvészeti értékű példányokat begyűjtötték. Ezek a művek egyúttal a német kultúra nagy korszakainak dokumentumai, a német kulturális örökség pillérei is voltak. Begyűjtötték és elvitték a könyvnyomtatás kezdetének emlékeit (Lipcseből), a reformáció korát megjelenítő Luther-gyűjteményt (Berlinből), a német szellemi élet kiválóságainak, Fichtenek Fontanének, Mommsennek és másoknak kéziratát, hagyatékait (Berlinből), a barokk zenei élet dokumentumait (Drezdából) Bach, Mozart, Beethoven kéziratát. Nemcsak az egyetemes német kultúrát, hanem az egyes városokat is megfosztották történetük becses dokumentumaitól. Lübeck 1616 óta működő Bibliotheca Publica-ja helytörténeti gyűjteményéből elvitték a Szent Lélek Kórház – Európa egyik legrégebb szociális intézménye – korabeli iratát.

A jóvátétel szándékán túl más indulatok is munkálkodtak itt. Jellemző hogy a művelet neve „trófea-akció” volt, a keretében összegyűjtött műveket utóbb „trófea-könyveknek” vagy „trófea-irodalomnak” nevezték. Ez az elnevezés sokkal inkább az ellenség nyilvános megszegésének szándékára utal, mintsem a jogos igazságszolgáltatásra. Az egyik résztvevő könyvtáros utóbb a német kollégáknak elmondta: Ott, akkor helyesnek látták, hogy a német népet megfosztják kulturális emlékeitől, mert úgy vélték, ez meg fogja törni büszkeségüket, nacionalizmusukat, csökkenteni fogja a faszizmus újjáéledésének és egy új német támadásnak a veszélyét.

Rudomino és munkatársai a Szovjetunióból néz-

ve munkájukat végző könyvtárosok voltak, Németországból nézve az apokalipszis lovasai.

Hány kötet vándorolt át 1945–46-ban a német könyvtárakból a Szovjetunióba? Megbízható források nincsenek, a könyveket átvevő Irodalmi Fond irattára eltűnt. Alighanem szélsőségesen túloz az 1948-as szovjet (belső) jelentés, amely 5 millió német és ugyanannyi visszaszerzett szovjet könyvtári könyvről számol be. Mai ismereteink szerint a német könyvtárakból átszállított dokumentumok száma 1,5–2 millió között valószínűsíthető.

Akárhogy is, 1945–46-ban Berlin és Moszkva között a kultúrtörténet legnagyobb könyvtranszportja zajlott le.

## A nagy osztogatás

A milliós nagyságrendben bezúduló könyv, folyóirat, kézirat szétszórása a moszkvai, kisebb részben a leningrádi Irodalmi Fond feladata volt. Rudomino szakszerű elképzelése szerint ezt rendezés előzte volna meg: a szállítás folyamán szétzilált gyűjtemények egybegyűjtése, az anyag áttekinthetővé tétele és az adott műveket legjobban használni képes könyvtárak kiválasztása. Mindebből semmi sem valósult meg. A beérkező könyves ládákat folyamatosan küldték szét az egyes könyvtáraknak.

Az elosztást egy változó összetételű bizottság végezte, amely a nagyobb könyvtárak megbízottjaiból állt. Minden könyvtár igyekezett a képviselőjét bejuttatni ide, ugyanis a bizottságban résztvevő könyvtárosok száma és a kapott könyvek mennyisége egyenes arányban állt. Megtartották a Rudomino által képviselt elosztási alapelvet: elsősorban a nagy moszkvai, illetve a leningrádi nyilvános könyvtárakba irányították a beérkező anyagot. A leggazdagabb juttatásban a moszkvai Lenin Könyvtár (ma: Orosz Állami Könyvtár) részesült, neki mintegy hétszáz ezer dokumentum jutott. Ide került a legértékesebb anyag zöme: a Porosz Állami Könyvtár kéziratgyűjteménye, a lipcsei Könyv-

múzeum kincsei, 83 ezer kézirat és ősnyomtatvány. A Lenin Könyvtár utóbb azon kevés kivételek közé tartozott, ahol valóban hasznosítani próbálták és részben tudták is a megszerzett értékeket. A kapott műveket feldolgozták, részben katalogizálták, egy részük használatát lehetővé tették. A könyvtár dolgozói tudatában voltak annak, hogy a moszkvai tudományos könyvtárakban a forradalom előtt a könyvek több mint a fele német volt (kétszer annyi, mint az orosz), 1919 után azonban a német irodalom dominanciája megszakadt. A trófea-irodalomból beáramló könyvek – úgy érezték – segítenek az egykori tradícióból valamit visszaállítani.

A leningrádi Szaltikov-Scsedrin Könyvtár (ma Orosz Nemzeti Könyvtár) 300 ezer könyvtári egységet kapott, köztük a magdeburgi, a brémai, a lübecki különleges könyvészeti értékű anyagot. Nagy mennyiségű könyvben részesült még az Idegennyelvű Könyvtár is.

A megmaradt hatalmas tömegű könyvet mechanikusan válogatták szét, és ajánlották fel más könyvtáraknak, azok azonban többnyire nem tudták a kapott műveket sem megfelelően elhelyezni, sem feldolgozni, ezért használni sem. Sokáig feldolgozatlanul állt az a nagy mennyiségű könyv, amit a moszkvai Tudományos Akadémia Központi Könyvtára kapott. 1948-ban a nagyobb könyvtárak szállítmányokat kezdtek küldeni a távoli köztársaságokba, elsősorban a tudományos akadémiák könyvtárainak. Az osztogatásnak erről a fázisáról szemléletes képet kapunk a tbilisi könyvtárosok későbbi beszámolójából. 1948-ban kéretlenül, megkérdezésük nélkül kaptak részesedést a trófea-irodalomból. A 60 ezer kötet, többségében 18–19. századi német könyv és folyóirat nyitott teherautókon érkezett. Nem fogadták kitörő örömmel, feldolgozatlanul egy pincében raktározták el. Időnként bizottság jött Moszkvából ellenőrizni a bedolgozást, ezért néhány könyvállványt felhoztak a pincéből, a könyveket lebélyegezték, és ezt a Patyomkin-falat mutogatták. A könyvtár később új épületbe költözött át, de a németországi könyveket ott

hagyták a pincében, sorsukra bízva.

Tbiliszi példája jól érzékelteti az egyre kaotikusabbá váló állapotokat. Ráadásul a nagyobb könyvtárak részesedése után fennmaradó még mindig többszázazres könyvtömeg most már a könyvtárakon kívüli egyéb intézményeknek is – ha kellő kapcsolattal rendelkeztek – szabad prédájává vált. Számos könyv került például a hadsereghez, feltehetően értékes könyvritkaságok is, amelyek ott nyomtalanul eltűntek.

Maga Rudomino mély csalódással látta, hogy az általa szervezett vállalkozás hogyan veszíti el eredeti célját, az orosz könyvtári élet gazdagítását, és süllyed egyre átláthatatlanabb káoszba. 1948 decemberében írt jelentése pontos láttelel: *„A trófea-állományban nagyszámú könyvritkaság van, régi könyvek, művészi kivitelezésű kiadványok stb., amelyek az állam számára nagy értéket jelentenének, de csak akkor, ha a Szovjetunió központi könyvtáraiban feldolgozott állapotban lennének. Azonban a kezdettől hiányzó központi könyvfelosztás és az egyes intézmények törekvése, hogy ezt a nem őket illető irodalmat megkaparintsák, ennek az értékes anyagnak a kirablásához és elfecsérléséhez vezetett. ... A minisztériumok részére pl. nagy tömeg könyvet különítettek el, s azok most nem tudják, mit kezdjenek vele. Az egyes könyvtárak számára szükséges könyvek más könyvtárak raktáraiban vannak felhalmozva, nagyrészt hozzáférhetetlenül, ezért a könyvcseré lehetetlen.”*

A protekciós intézmények által kimazsolázott, senkinek sem kellő idegen nyelvű könyvtömeg egyre nyomasztóbb terhet jelentett. „Tartalék-állomány” címmel különböző könyvgyűjtő helyeken, raktárakban, csarnokokban, pincékben süllyesztették el, és évtizedeken át ott maradtak bármilyen gondoskodás vagy használat nélkül. Hivatalosan nem létezőnek tekintették őket, s lassan a feledésbe merültek. A szovjet rendszer felbomlása után megrázó szenzációként hatott, mikor egy jó tollú újságíró szemléletesen leírta az egyik ilyen könyvtárolót, s feltárta annak hátterét. A cikk címe „Az uszkojei templom titka”

volt. Ezt a hatalmas 17. századi épületet színül-  
tig megtöltötték könyvvel. Az egymáson fekvő  
kötetek két ember magasságáig nyúltak fel,  
megtöltve az ablakmélyedéseket is, örök sötét-  
be borítva a villanyvezeték nélküli templomot.  
Negyven évig nyugodtak itt a könyvek otthont  
adva a galamboknak és a rágcsálóknak. A Szov-  
jetunió összeomlása után több ilyen gyűjtőhelyet  
is feltártak, ez nyugaton mindig vastag betűs új-  
sághírt jelentett. „Az agyonhallgatott probléma  
úgy nehezedik most ránk, mint egy kultúr-Katyn,  
csak most a tömegsírban nem emberek feksze-  
nek, hanem könyvek és kéziratok.” – mondta a  
német könyvek elhallgatott és most feltárt rak-  
táiról az 1993-as moszkvai Kerekasztal kon-  
ferencia egyik orosz résztvevője.

Az átgondolatlan osztogatás másik súlyos követ-  
kezménye az eredetileg szorosan összetartozó ál-  
lományegységek szétcincálódása volt. Németor-  
szágban a trófea-különítmények céltudatosan az  
egységes, nagy múltú gyűjteményekre vadász-  
tak. Most azonban „a maguk idejében szakszerű-  
en kiválogatott tematikus gyűjtemények szétszóród-  
tak” – írta Rudomino 1948-as jelentésében – „és  
rendező központ hiányában nincs lehetőség ezek  
újraegyesítésére.” Szerencsés esetekben a gyűj-  
temények egy könyvtárba kerültek, ott azonban  
többnyire feloldódtak az állomány egészében.  
A régi gyűjtemények szétszóródott darabjainak  
azonosítása ebben az esetben is munka- és idő-  
igényes feladat. Az Orosz Állami Könyvtárban  
például a Német Könyvmúzeum Rara gyűjtemé-  
nyének azonosítása és összegyűjtése is hat évig  
tartott. Más, kevésbé szerencsés régi gyűjtemé-  
nyek viszont szerteszét szóródtak. A magdeburgi  
gyűjtemény egy része Leningrádba került, más  
része Moszkvába, de jutott belőle Jerevánba és  
Tomszkba is, egyes példányai előfordultak a  
moszkvai és a leningrádi bolhapiacokon is.

Évtizedeken át összegyűjtött és rendben tartott  
periodikák és sorozatok szétszóródtak, használ-  
hatatlanokká váltak. Többkötetes művek meg-  
csonkultak, pl. a dán nemzeti mozgalom erek-  
lyeként tisztelt alapkönyvének, Barfod 1870-es

kiadású kétkötetes történelmi művének első kö-  
tete Tomszkban, második kötete Tbiliszipben kö-  
tött ki.

A trófea-irodalom szétosztása a szocialista osz-  
togatás minden negatívumát magán viselte. A je-  
lenségek szemlélőjének úgy tűnik, a trófea-akció  
során két tragikus vétség történt: az első, amikor  
a könyvtári gyűjteményeket eredeti helyükről el-  
mozdítva, megfosztották helyi értéküktől, a má-  
sodik, amikor a szocialista osztogatással meg-  
fosztották őket gyűjteményi értéküktől is.

## Az NDK visszakéri a könyveit

1945–46-ban a trófea-különítmények az ellen-  
eséges fasiszta Németország könyveit vitték el.  
Az ötvenes évek derekán a baráti Német De-  
mokratikus Köztársaság kérte vissza ugyaneze-  
ket a könyveket.

Az események előjátékként 1955. július 26-án  
a szovjet Központi Bizottság határozatot hozott  
a moszkvai Tudományos Akadémiában találha-  
tó Goethe Könyvtár átadásáról az NDK-nak. Az  
1956 márciusára tervezett átadást „fontos politi-  
kai aktusként kell végrehajtani” – írta elő a szí-  
gorúan bizalmas határozat.

A német fél azonban ekkor már ennél többet  
kért. Felismerték, hogy a megváltozott politikai  
viszonyok megváltoztatták a hadizsákmányként  
elvitt könyvek helyzetét is, reális alternatívává  
vált azok visszaadása/visszavétele. Az elvitt ja-  
vak egyre jobban foglalkoztatták az NDK lakos-  
ságát, a drezdai Zwinger képtárában a festmé-  
nyek hiánya közismert volt, s könyvtárak ügye  
összefonódott a műkincsekével. A Német Állami  
Könyvtár igazgatója, Horst Kunze 1955-ben – a  
könyvtárosok közül először – nyilvánosan szóvá  
tette az elvitt könyvek problémáját. „Azok nélkül  
mi nem tudunk létezni” – mondta.

A Szovjetunióban is megváltozott a helyzet:  
Sztálin halála után az új vezetést kevésbé kö-  
tötték az egykori állásfoglalások. S ráadásul a  
trófea-könyvek szétosztogatása után kiderült,  
hogy az a könyvtárak egy részének sokkal in-

kább terhet jelent, mintsem értéket. A kérdés nyitottá vált.

1957. január 7-én a Szovjetunió és az NDK megállapodást kötött, mely szerint „*mindkét fél kész a kulturális javak visszaállításának kérdését megvizsgálni a kölcsönösség alapján*”. (Nem tudjuk, hogy a „kölcsönösség” fogalmához miért ragaszkodott a Szovjetunió. Aligha hitette, hogy 1957-ben az NDK-ban még nagyobb tömegű szovjet műtárgyat vagy könyvet rejtegetnek.) Mindkét fél nekilátott a kérdés megvizsgálásának. Májusban az NDK követsége jegyzéket adott a szovjet külügyminisztériumnak az NDK-ból elvitt kulturális javak listájával. A listák az egykor titkosnak vélt akciókról részben azt is tartalmazták, mikor és milyen módon kerültek ki a feltüntetett dokumentumok a Szovjetunióba, olykor az intézkedők nevével. Egy belső feljegyzés arról is tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy Nyugat-Németországban publikációk jelentek meg pontos adatokkal a Szovjetunióba vitt javakról. „*Minden elrejtett feltáruul ...*” a Dies irae-t idézve.

A szovjet külügyminisztérium válaszul kérte a még az NDK-ban található szovjet kulturális javak listáját. A német fél rövidesen hivatalosan is közölte, hogy az NDK-ban nincsenek a háborúból származó szovjet javak.

Most már lépni kellett. Májusban a Szovjetunióban bizottságot szerveztek, hogy foglaljon állást a visszaadás kérdésében.

Az ügy szakmai mérlegelése során kiderült, hogy az egyszerűnek látszó aktus milyen súlyos problémákat rejt: a szétosztás zavaros körülményei után nehéz volt a pillanatnyi birtokosokat megtalálni, a bedolgozott irodalom esetén pedig el kellett volna végezni az állománykivonás adminisztratív munkáit. S ráadásul egyes intézményeknek nem is állt szándékában a megszerzett műveket visszaadni, s ezek az intézmények megfelelő érdekérvényesítő hatalommal is rendelkeztek.

Végül is szeptemberre kompromisszumos megoldás született: az elvitt állomány egy kisebb ré-

szét visszaadják, s a kérdést befagyasztják.

1957 szeptemberében 16 ezer dokumentum került vissza az NDK-ba, ezt 1958 januárjáig még több hasonló szállítmány követte. Elsősorban a sziléziai háborús rejtékhelyekről a Lenin Könyvtárba került művek egy része került vissza, köztük rendkívül értékes anyagok is: a Porosz Állami Könyvtár hagyatékai, kéziratai és kódexei, a drezdai kéziratgyűjtemény egy része is. Az NDK kapta meg ekkor a Brémából és Hamburgból elvitt könyvek töredékét is. (Ezek 1987–90-ben kerültek vissza eredeti tulajdonosaikhoz.)

1958-ban a Szovjetunió minisztertanácsa nyilatkozatot adott ki: a Szovjetunió a Vörös Hadsereg által elvitt és biztonságba helyezett német kulturális javakat *teljes egészében* visszaadta az NDK-nak. Mindenki pontosan tudta, hogy ez nem igaz, de az ügy diplomáciai tabuvá tétett, tilos volt nyilvánosan kételkedni benne. Az NDK értelmiségi körei néha próbálkoztak a kérdés újra felvetésével, de Honecker minden ilyen irányú kezdeményezést leblokkolt. Az NSZK újságírói továbbra is fel-felhánytorgatták a „rablást” és nem engedtek a „mindent vissza” követelésből, de egyik kormány sem vállalta az ebből következő diplomáciai konfliktus terhét. A könyvtárosoknak mindhárom oldalon tudomásul kellett venniük, hogy ezek a könyvek hivatalosan nem léteznek, s hiába kérték időnként a „fentieket” a kérdés valamilyen megoldására, a válasz mindig az volt: „Még nem érkezett el az ideje”.

## Lengyelország külön útjai

Talán egyetlen ország könyvtárait sem sújtotta olyan mértékben a háború, mint a lengyelekét: a korábban nyilvántartott 22,6 millió kötetnek alig egyharmada élte meg a háború végét. A harcok pusztításain túl a német politika a megszállt Lengyelországban meg akarta szüntetni annak lengyel arculatát, egyebek mellett a könyvtárak és levéltárak anyagának elkobzásával és német nyelvű könyvtárak telepítésével.



A németektől felszabadított országban a lengyel művelődési miniszter 1945 szeptemberében operatív csoportot hozott létre a veszélyeztetett lengyel, illetve a korábbi német könyvtári és levéltári javak biztonságba helyezésére. A csoportoknak részben a fosztogatóktól, részben a szovjet katonáktól kellett megvédeniük az értékeket. 1945 decembere és 1946 decembere között 5,5 millió kötet gyűlt össze a korábban betelepített német könyvtárak anyagából. Volt olyan hely, pl. Zobor/Fürsteneich vára, ahol az oda érkező lengyelek elől a szovjet különítmények már elvitték a német könyveket.

A lengyelek a szovjetekkel ellentétben kizárólag saját országuk területén gyűjtötték össze az ott található német könyveket. Ezt a tevékenységüket mindenki jogosnak tartotta, a háborús könyvszákmányolásokkal foglalkozó német szakirodalom is.

De nem itt volt a kutya elásva, hanem máshol, Pomerániában és Sziléziában, a háború előtt a német birodalomhoz tartozó, majd lengyel fennhatóság alá került területeken. A háborús években ugyanis a nyugatról érkező bombázóktól féltve a berlini Porosz Könyvtár legféltettebb kincseit Németország keleti részében rejtette el, az Oderától keletre, Pomerániában és Sziléziában. Tizenegy rejtekhelyet alakított itt ki, ide kerültek Schiller és Heine, Bach és Mozart kéziratai. Mivel azonban a szövetséges hatalmak döntése Lengyelország határait az Odera-Neisse vonaláig terjesztette ki, a lengyelek jogosnak tartották, hogy az ezen a határon belül levő javakat, tehát a könyvtári könyveket is sajátjuknak tekintsék, függetlenül attól, hogy azokat a háború alatt szállították oda.

Az ide menekített könyvek sorsát jól példázzák a Grüssau/Krzeszów-ban történtek. Ennek a sziléziai városnak a kolostori templomában különösen értékes anyagot rejtettek el, kora 16. századi nyomtatványokat, röpiratokat, Novalis kéziratokat. 1945. május 9-én a szovjet csapatok megszállták a várost, augusztus 29-én lengyel katonák fedezték fel a templomba rejtett kincseket,

de várniuk kellett a Vörös Hadsereg utasítására. Némi huzavona után 1946. május 12-én (miután a német szerzeteseket kiutasították) a könyveket a krakkói Jagello Egyetem könyvtárába szállították. A könyvtárosok rövidesen rájöttek, hogy milyen érték jutott a kezükbe. Az egész állományt jegyzékbe foglalták, a porosz könyvtár régi szakjelzetei alapján rendezték, és 1982-ig titokban tartották.

A lengyel könyvtárakba 110 ezer kötet özönlött be ilyen módon, ezek legnagyobb és legértékesebb része Krakóba került.

Bár e könyvek jogi helyzete más volt, mint a Szovjetunióba vitteké, az NDK könyvtárosai Moszkva 1957 évi engedékenysége után a Lengyelországba került gyűjtemények visszakapására is számítottak. Varsóban valóban fontolgatták – legalábbis elméletben – ezt a gesztust, sőt 1958-ban hivatalosan is közölték: vissza fogják adni a Porosz Könyvtár anyagát.

Nem siették el a visszaadást, még hét évig latolgatták annak módját. Feltehetően arra számítottak, hogy a birtokukban lévő értékes kéziratokért és nyomtatványokért hasonló értékű cseranyaghoz juthatnak. (Erre már volt példa: 1949-ben német kulturális javakért cserébe Chopin kéziratokat kaptak.) Végül is a lengyelek a visszaadásnak egyedi módját választották: egyrészt kiválasztották és továbbra is megőrizték a nagy könyvészeti értékű műveket, másrészt a saját könyvtáraik számára hasznavehetetlen művek tömegét visszaadták az NDK-nak. 1965. május 12-én jelentették be az akciót, melynek keretében négy hónap alatt tizenhárom vagonban 37 ezer kötet érkezett Kelet-Berlinbe. „*A nagy lengyel könyv visszaadási akció*” – ahogy akkor nevezték – még néhány hónapig tartott, s összességében 90 ezer könyvtári dokumentum érkezett vissza az NDK-ba.

Ezután már csak epizodikus jellegű események következtek, amelyek közül a zenei kéziratok ügye emelkedik ki. Ennek története azzal kezdődött, hogy a háború befejeződése után a Porosz Könyvtár világhírű berlini zenei gyűjtemé-

nyének számos partitúrája eltűnt, köztük olyan autográf csúcskéziratok, mint Bach kamarazeneje, Mozart Jupiter szimfóniája és Varázsfuvolája, Beethoven IX. szimfóniája. A kutatók már lemondtak ezek meglétéről, mikor egy lengyel zenetörténész, *S. Lissa* hosszas kutatás során rájuk talált a Jagello Egyetem Könyvtárában, és volt kurázsija ezt közhírré is tenni. Kitört a vihar, megszólalt a nyugati nyilvánosság, a sajtó, a rádió és már a lengyel könyvtárosok egy része is kínos tehernek érezte az ügyet. Végül is 1977. május 30-án Gierek látványosan átadta a kéziratok egy részét mint a lengyel nép ajándékát az NDK-nak. Hat autográf kéziratot adtak vissza, a gyűjtemény többi részét megtartották.

A nyolcvanas évektől a Németországból származó dokumentumok kezelését illetően sajátos kettősség alakult ki. A lengyel és a német könyvtárosok között egyre nyitottabb kollegiális viszony, jó együttműködés épült ki, a politikai vezetés azonban továbbra is elzárkózott a kérdés nyitott rendezésétől. 1980-ban párbeszéd indult a Jagello Egyetem és a Német Állami Könyvtár között, ennek keretében megindult az anyag – pl. a Bach partitúrák – filmezése. 1982-től szabadon hozzáférhetővé váltak azok a szerzői kéziratok, amelyek létét korábban titokban tartották. A Jagello Könyvtár igazgatója, maga is tudós kutató, a kutatás szabadsága mellett foglalt állást.

A művek visszaadása továbbra sem jöhetett szóba.

## A kilencvenes évek

### Tervek, remények, csalódások

A Szovjetunióban megindult demokratizálódási folyamat, amely elvezetett az egypárt rendszerű társadalmi struktúra megváltozásához és a Szovjetunió széthullásához, ismét felélesztette a háború után elvitt könyvtári értékek kérdését, és vérmes reményeket támasztott a német könyvtárosokban, akik úgy vélték, hogy a társadalom

nyitottabbá válásával az eddig titkolódzásba burkolt könyvtári kérdések is átláthatóbbak lesznek, a politika mindenhatóságának megszűntével az ésszerű szakmai szempontok válnak meghatározóvá. Abban is reménykedtek, hogy a jogállam létrejötte lehetővé fogja tenni a jogtalanul elvitt értékek visszavételét.

Az évtized első évei mintha igazolták volna a merész reményeket. 1990 novemberében „Jószomszédsági, partnerségi és együttműködési szerződést” kötött az NSZK és a Szovjetunió, amelynek egyik pontja szerint „*a jogtalanul elvitt kulturális javakat vissza kell adni a tulajdosnak vagy a jogutódjának*”. Ezzel első ízben nyílt jogi alap a trófea-könyvek visszaszerzéséhez. Németországban Dokumentációs Bázist szerveztek azzal a céllal, hogy szerezzen be minden információt a kulturális veszteségekről és az elvitt javak pillanatnyi hollétéről.

Oroszországban 1992-ben ugyancsak létrejött az Állami Restituációs Bizottság, ennek a feladata a második világháború alatt elpusztult és a németek által elrabolt javak katalógusának összeállítása volt. 1992. december 16-án Jelcin aláírta a német-orosz nyilatkozatot a kulturális együttműködésről, amelynek 15. paragrafusa ugyancsak tartalmazta a jogtalanul elvitt kulturális javak visszaadásának kötelezettségét.

A szakmai körök még a politikusoknál is nyitottabbnak mutatkoztak. A *Literaturnaja Gazeta* 1990. szeptemberi számában megjelent *J. Kuzmin* cikke, Az uszkojei templom titka, amely a szovjet sajtóban először tárta fel önkritikus tárgyilagossággal a trófea-könyvek problémáját. 1992-ben *E. J. Genieva* asszony, a moszkvai Idegennyelvű Könyvtár igazgatója kiállítás rendezett „Könyvek, a háború áldozatai” címmel, a Hollandiából származó, a németek által elrabolt, majd a Vörös Hadsereg által birtokba vett, Moszkvába szállított, és ott mindaddig titokban őrzött könyvekből. Ez telitalálat volt: a helyzet tragikomikus abszurditását aligha lehetett volna jobban érzékeltetni.

A szakmai közeledés csúcsa a könyvtártör-

téneti eseménnyé vált moszkvai könyvtárosi Kerekasztal volt. Ezt 1992. december 11–12-én rendezte meg az Idegennyelvű Könyvtár „a könyvtári gyűjtemények restitúciója és az európai együttműködés” címmel, tizennégy német és negyven orosz könyvtáros részvételével, nemzetközi megfigyelőkkel. Egy asztalnál ült itt Rudomino asszony, a trófea-akció egykori vezetője és *Lehmann* professzor, a restitúció fő szervezője. Számos fontos és addig ismeretlen tény feltárása mellett itt találkoztak egymással nyílt őszinteséggel az eltérő szakmai szempontok, ugyanakkor a résztvevő felek egymás megértésére is törekedtek, a légkör a szakmai konszenzus irányába mutatott. Szépen példázák ezt a trófea-akció egykori résztvevőjének, *Sitomirszkaja* asszonynak (a Moszkvai Könyvtárak Egyesülete képviselőjének) szavai: „*Mikor az anyag szétválogatásába kezdtünk, – én, személy szerint a Szász Tartományi Könyvtár anyagát szortíroztam, – és Chamisso, Jean Paul és mások kézírata került a kezembe, úgy éreztem, ezek elvétele végső soron éppen olyan rossz, mintha Tolsztoj és Dosztojevszkij műveit Németországba vinnék*”.

A német könyvtárosok euforikus hangulatban tértek haza. Beszámolóikban az egybeforradó Európáról, a korlátok nélküli információáramlásról cikkeztek. Felhőtlen optimizmussal néztek a jövőbe. „*Az eddigi találkozások alkalmával sohasem került szóba a visszaadás, csak azt kértük, hogy a források egyáltalán ismertek legyenek, és a nemzetközi kutatás céljára rendelkezésre álljanak*”, - nyilatkozott egy cikkíró – „*most azonban hála számtalan orosz könyvtáros jóakaratának, eljött az óra, hogy a végső, döntő lépésről gondolkodjunk, és a hidegháború korszakát a kultúra és a könyv területén is végleg lezárjuk*”.

A könyvtárosok együttműködése az orosz-német könyvtárosi munkabizottság keretében tovább folytatódott. Ez a testület sajátos kompromisszumos szempontokat dolgozott ki a könyvek visszaadásának/megtartásának kérdésében. A művek használati értékét tekintették mérték-

adónak, s azt ajánlották, hogy a könyveket és a folyóiratokat azon a helyen kell hagyni, illetve oda kell visszavinni, ahol azok jól hasznosulnak. A különleges, kiemelkedő értékű művek esetében a döntést a politikára hagyták, de általában a szakemberek egyértelmű döntése lett volna elképzelésük szerint mérvadó ebben a szakmainak tekintett ügyben.

A töretlenül bizakodó könyvtári munkabizottságot hideg zuhanyként érte 1996-ban a moszkvai Duma elé kerülő törvényjavaslat szövege, amely teljesen figyelmen kívül hagyta a szakmai érveket, és a kulturális javak teljes kisajátítását tartalmazta az Orosz Államszövetség számára. Bár az orosz-német könyvtári szakbizottság azonnal benyújtotta módosító javaslatát, a Duma ezt lešöpörte az asztról, és a törvénytervezetet változtatás nélkül elfogadta. Nyilvánvalóvá vált, hogy a politika a kérdés mögött még mindig ott rejlő érzelmi feszítőerőt akarja hasznosítani a maga javára a racionális szakmai megközelítéssel szemben. A könyvtári gyűjtemények ügye a politika játéklabdájává vált. Az alkotmánybíróság és az elnöki vétó útjait bejáró javaslat végül 1998 áprilisában vált hatályos törvénné „*A második világháború következtében a Szovjetunióba áthelyezett, és az Orosz Államszövetség területén található kulturális értékekről*” címmel. Ez a jogszabály a visszaadás útját sokkal inkább eltorlaszolta, mintsem egyengette.

Szinte ugyanabban a hónapban, mikor az orosz parlament egy merev törvényjavaslat elfogadásával beláthatatlan időre leblokkolta a hajdani német könyvtári könyvek visszaszolgáltatását, Németországban egy volt szovjet köztársaság, Grúzia teljes trófea-anyagának visszakapását ünnepelték.

A Szovjetunió szétesése után a német diplomáciának már nem egy állammal, hanem a függetlenséget nyert új államok egész sorával kellett tárgyalnia a könyvek visszaszerzésének ügyében. Igaz, hogy a kivitt anyag legértékesebb része az orosz könyvtárakban maradt, de számos gyűjteményrészlet szóródott szét a távoli köz-

társaságokba is.

A grúz könyvtárosok – mint azt az osztogatásról szólva elmondtuk – Moszkva könyvadományát idegenkedve fogadták, sohasem lett könyvtárik szerves része, a legszívesebben megszabadultak volna tőle, és erre most alkalom is kínálkozott. Tervüket itt a politika is támogatta: Severnadzének fontos volt a nyugati hatalmakkal való jó kapcsolatot erősítő gesztus. 1996 februárjában Lehmann professzor, a Német Könyvtár igazgatója, s egyben a könyvtári restitúciós bizottság vezetője megállapodott a két tbiliszi könyvtár vezetőjével, s megállapodásukat a politikai vezetés is támogatta. 1996. október 30-án a teljes grúziai trófea-anyagot, mintegy százezer kötetet a grúz nagykövet átadta a német külügyminiszternek. Az esemény Németországban a lehető legnagyobb média-visszhangot kapta: minden közszolgálati és privát TV közvetítette.

A visszatért állomány a moszkvai és a leningrádi könyvtárak által kimazsolázott, szórt anyag volt, meglehetősen rossz, nedves, penészes, egérrágta állapotban. Talált benne könyvet régi gyűjteményeiből Hamburg, Bréma, Magdeburg, a berlini Állami Könyvtár és több más könyvtár is. Elszórtan ritkaságok is előbukkantak: a lübecki Luther-gyűjtemény tizenöt példánya (a háromszáz elvesztettből), hat ösnyomtatványa (az elveszett hatszázötvenből) stb.

Grúzia gesztusának elsősorban elvi jelentősége volt: először fordult elő, hogy nem adományként adtak vissza könyvtári könyveket, hanem Németországnak, mint jogos tulajdonosnak szolgáltatottak vissza teljes trófea-anyagot ellenszolgáltatás nélkül. (Más kérdés, hogy Grúzia ugyanakkor német segélyszállítmányokat kapott, úgymond önkéntes alapon.)

A grúz esemény sikertörténet volt a javából, a német könyvtárosok folytatni szerették volna. A folytatás elmaradt. Mindössze a szomszédos Örményország mutatott hajlandóságot a trófea-könyvek maradéktalan visszaadására, de az 1948-ban idevitt mintegy ötvenezer német könyvtári könyvből 1999-ben a német

kollégák már csak húszezret találtak, ebből tizennyolcezret útnak indítottak, de az időközben kitört politikai viharok, a média által szított felháborodás és a jogi csúrés-csavarás a szállítmányt a határon megállította. Végül is tizenégyezer-ötszáz kötet került vissza az eredeti német könyvtárakba.

Az ezredfordulóra nyilvánvalóvá vált, hogy sem Oroszországban, sem a többi érdekelt államban nem járható az elvitt könyvek maradéktalan visszaadásának útja. A probléma megoldására más stratégiát kellett kialakítani.

## A háttérben húzódó könyvtárosi munka

A könyvek visszaadásának/vissza nem adásának kötélhúzása, nemzetközi tárgyalások, határozatok, látványos gesztusok: mindez a kilencvenes évek kezdetétől a média révén a közérdeklődésnek is tárgya lett. Háttérben maradt viszont, csak a szaksajtóban jelent meg az a csendes háttérmunka, amelyet ez ügyben a könyvtárosok végeztek, holott, ha ők nem derítik fel kitartó aprómunkájukkal, hogy mely művek kerültek ki a Szovjetunióba, és azok pillanatnyilag hol, melyik könyvtárban találhatóak, a visszaadás kérdése voltaképpen fel sem merülhetett volna.

Az üggyel foglalkozó könyvtárosok feladata korántsem volt könnyű. Mindenekelőtt az elvitt művek jegyzékét kellett különféle megmaradt jegyzékek alapján összeállítani. Mint láttuk, 1957-ben az NDK könyvtárosai már komplett listákkal lepték meg az ügy eltitkolásában bízó Szovjetuniót. Nehezebb feladat volt annak kiderítése, hogy hová kerültek ezek a művek. A nyomokat a szovjet hatóságok igyekeztek eltüntetni, hivatalosan ezeket a könyveket nemlétezőnek nyilvánították. A könyvek után kutató német könyvtárosok 1990-ig sötétben tapogatóztak, ennek ellenére a szovjet kollégákkal fenntartott jó kapcsolatuk révén sok fontos információhoz jutottak. 1990 után változott a helyzet: megszűnt az ügy szigorúan bizalmas kezelése, az orosz

könyvtárosok szabadon nyilatkozhattak, könyvtáraikba a német kollégák többé kevésbé szabadon betekintheztek. A kép mindenesetre csak lassan tisztázódott. Az Irodalmi Fond irattára, amely a milliányi könyv szétszórásának aktáit őrizte, eltűnt, így a könyvek elosztásáról semmiféle dokumentum nem maradt fenn, a könyvek hollétéről csak a könyvtárak külön-külön történő számbavételével lehetett továbbra is tájékozódni. A könyvtárosoknak nem lett kevesebb a munkája, de most már nem kellett teljesen sötétben tapogatózniuk, mivel a folyamat egészéről átfogó képet kaptak egy felbecsülhetetlen értékű segédeszköz révén. K. D. Lehmann (a restitúció egyik fő szervezője és motorja és *I. Kolasa* hatalmas munkával összegyűjtötték, és 1996-ban kiadták „A Vörös Hadsereg trófea-bizottságai” címmel, a trófea-gyűjtés megtervezésére, végrehajtására és elosztására vonatkozó, az orosz irattárakban fellelhető dokumentumokat. Segítettek a könyvek útját feltárni az 1992-es moszkvai Kerekasztal előadásai is, ezek teljes szövegét könyv formában publikálták, valamint Rudomino 1994-ben megjelent emlékiratai.

Növekedett az elvitt könyvekről összeállított listák szerepe. Címjegyzékek készültek a feltehetően Moszkvába vagy Leningrádba került egykori gyűjteményekről. Az egyes könyvtárak anyagait és információit (csakúgy, mint a múzeumokét és a levéltárakét) az NSZK kulturális minisztériuma által szervezett és irányított központ, az „Elvesztett kulturális javak koordinációs állomása” gyűjtötte egybe. A konkrét címekhez a Magdeburgban működő központ LOSTART nevű adatbankján keresztül lehet hozzájutni.

Orosz részről 1998-ban jelent meg első ízben jegyzék az orosz könyvtárakban található „hadiszákmányként” odakerült könyvekről. 2003 óta az orosz kulturális minisztérium Restitucion c. honlapján rendszeres tájékoztatást ad, közli az idevágó rendeleteket, az orosz kulturális intézmények háborús veszteséglistáit és „a Szovjetunióba szállított kulturális javak” adatait, bár az utóbbit nagyon hiányosan.

Bármennyi segítséget is nyújtanak a felsorolt eszközök, a keresett művek azonosítása és feltárása csak személyes munkával valósítható meg, mert ahhoz a művek kézbevétele és a régi tulajdonbélyegző meglelése szükséges. Különösen értékes művek esetén ehhez be kell jutni a ritkaságok zárt raktárába – ez még az egyébként jó kapcsolatban lévő könyvtárak esetében is problémát okoz. Példaként álljon itt az Orosz Állami Könyvtár (a korábbi Lenin Könyvtár) és a berlini Német Állami Könyvtár esete. E két intézmény vezetői és munkatársai között már korábban jó kapcsolat alakult ki, az orosz könyvtárosok készségesen nyújtottak felvilágosítást és segítséget. Az egykori Porosz Könyvtár féltett kincseit azonban a ritkaságyűjtemény őrizte, és csak a két könyvtár ritkaságkönyvtárosainak találkozása és megállapodása után, 1998-ban nyíltak meg (a szó szoros értelmében is) a ritkaságyűjtemény ajtóit. A belépéshez azonban a német félnek biztosítékot kellett adnia arról, hogy célja csupán a Porosz Állami Könyvtár szignatúráinak felkutatása és nem a tulajdonviszonyok megállapítása. A belépést az állambiztonsági osztálynak is engedélyeznie kellett, csak ez után kezdődhetett meg a munka. A kutatás eredményeként az Orosz Állami Könyvtár ritkaságyűjteményében 7400 Porosz Állami Könyvtárból származó nyomtatványt azonosítottak, ebből ötezer a 16. századból való.

Ugyancsak az orosz könyvtárosok kollegiális magatartásáról, segítőkészségéről és ennek nyomán sikeres feltáró munkáról számoltak be a lipcsei Német Könyvtár tudósításai: a Forrergyűjtemény felbecsülhetetlen történeti értékű darabjait az Orosz Állami Könyvtárban hiánytalanul megtalálták.

Kiemelkedő sikereket idéztünk, de ne fessük rózsaszínűre a képet. A Német Állami Könyvtár kiküldöttei arról is beszámoltak, hogy a leningrádi Orosz Nemzeti Könyvtárban és a moszkvai Akadémiai Könyvtárban a raktárba való belépést engedélyezték ugyan, de a szisztematikus áttekintést már nem.

A német könyvtárosok elveszettnek hitt állományuk feltalálása és azonosítása érdekében a Szovjetunió utódállamaiban is tiszteletre méltó munkát végeztek. Két kolléga heteken át bújta a tbiliszi pinceraktárakat, Jerevánban többszáz-ezer könyv átnézése után találtak 20 ezer német eredetűt, de elmentek a német könyvtárosok Tomszkba és Novoszibirszkbe is. Az ő munkájuk eredményezte, hogy egy felmérés szerint ma (2006-ban) 619 409 külföldre került mű le-lőhelyét már meg tudják nevezni.

## Stratégiaváltás?

2001 márciusában megjelent az orosz „hadi-zsákmány-törvény” végrehajtási rendelete. A sorompó lezárult.

Az 1990-es években felcsigázott figyelem kísérte az elvitt értékek visszaszerzésével kapcsolatos eseményeket, a könyvtári szakfolyóiratok ontották cikkeiket. 2000 után a figyelem elfordult, a cikkek sora megszakadt, szűk körre korlátozódott. A mai német könyvtárak közül mindössze harmincnégyben tartanak számon a trófea-akcióból következő hiányokat, mint az a Német Könyvtári Szövetség 2006-os felméréséből kiderült. Látványos események helyett a csendes szakmai lépések ideje jött el, erről azonban leg-feljebb a honlapok rövid beszámolóit tájékoztatnak. A Német Könyvtári Szövetség úgy látta, hogy szükségessé vált egyrészt a figyelem újra felkeltése, másrészt a megváltozott körülmények között a célok újrafogalmazása. Ezért 2006 november 13-án Berlinben szimpóziumot szervezett „*A könyvtárak és a háború során elvitt kulturális javak*” címmel, a leginkább érintett húsz német könyvtár küldötteinek részvételével. A tanácskozás után nyilatkozatot adtak ki, a „*Német könyvtárosok közös nyilatkozata a háború során elvitt kulturális javak kérdéséről*” címmel.

Ezt a tanácskozást másfél évtized választotta el az emlékezetes moszkvai Kerekasztaltól. Eközben látványosan megváltoztak az állományuk visszaállításáért küzdő német könyvtárak esé-

lyei. A 2006-os szimpózium résztvevői – mint azt nyilatkozatuk hangsúlyozta – az objektív adottságokból és az aktuális helyzetből indultak ki, abból, hogy a legértékesebb és a legtöbb elvitt könyvtári anyagot birtokló országokkal, Oroszországgal és Lengyelországgal nem jött létre megegyezés, és jelenleg is eltérő felfogások állnak egymással szemben. A közös nyilatkozat ezért új utak keresését javasolja, s maga is ilyeneket fogalmaz meg. Míg korábban a német könyvtárosok tevékenységét – kimondva vagy kimondatlanul – az elveszett javak visszaszerzésének közvetlen célja motiválta, most azt sugallja a nyilatkozat, olyan tervet kell a könyvtárosoknak maguk elé tűzniük, amely az érintett javak aktuális tulajdonjogi helyzetétől függetlenül előbbre viszi az ügyet. A német könyvtárosoknak el kell érniük távollevő könyveik 1. teljes feltártságát, 2. hozzáférhetőségét, 3. állományvédelmét. A nyilatkozat e három feladat megvalósítását tartja a következő évek legfontosabb céljának.

A *feltárás* egyrészt az egyes gyűjtemények és értékes állományok helyzetéről szóló információkat jelenti, másrészt ezek katalógusainak elkészítését. Példaként említi a nyilatkozat a zenei kéziratok közös katalógusának összeállítását, ebben a projektben egyfelől Berlin, Hamburg és Bréma vesz részt, másfelől a szentpétervári Orosz Nemzeti Könyvtár. Folyik a Lodzba került Spitze gyűjtemény katalógizálása is. (Orosz részről is felmerült az a gondolat, hogy fiatal szakemberekkel elkészítették 8–900 régi és ritka könyv tudományos igényű bibliográfiai leírását, „most, hogy a könyvek még Oroszországban vannak”).

A *használat biztosítása* egyrészt a dokumentumokhoz való közvetlen hozzáférés lehetőségét és szabadságát jelenti, másrészt az egyetemes hozzáférés biztosítását, a digitalizáláson és az interneten keresztül. A nyilatkozat követendő példaként említi a lodzi Egyetemi Könyvtárba került Friedlaender gyűjtemény röplapjainak digitalizálását, a berlini Központi és Tartományi

Könyvtár munkájának eredményeként. A digitalizálás lehetne az a módszer, mellyel a távolba sodródott történeti értékű gyűjtemények bármely ország kutatói számára elérhetőek lennének.

Az *állomány védelméről* való gondoskodást részben a több helyen tapasztalt rossz raktározási körülmények teszik szükségessé, részben a papíryanag természetes elévülése. Csak megfelelő védelemmel érhető el, hogy a jövőendő politikai megegyezés időpontjában az állomány még ép állapotban legyen.

A nyilatkozatban felvázolt ambiciózus tervek megvalósításához jelentős anyagi erőforrások szükségesek, ennek érdekében a Könyvtári Szövetség ki akarja aknázni az alapítványokban és más társadalmi forrásokban rejlő lehetőségeket. A kitűzött célok elérése csak az érintett országok könyvtárosainak együttműködésével képzelhető el, ennek érdekében a Könyvtári Szövetség – a muzeológusokhoz hasonlóan – rendszeres könyvtári párbeszédet akar szervezni.

A nyilatkozat nem mond le elvileg a könyvek visszaszerzéséről, de ennek járható útját a dokumentumok és az igények differenciálásában látja. Kiemelten kívánja kezelni egyrészt a magas regionális értékű műveket, másrészt azokat is, amelyek jelentőségét egyedül a mindenkori gyűjteményi kontextus adja. A világos szakmai differenciálás fogja majd lehetővé tenni – így látja a nyilatkozat – a politikailag értelmes cselekvést.

A nyilatkozat nem mondja ki, de szövegében ott rejtőzik két alapvető könyvtárosi szemléletmód. A egyik a könyvtárban következetesen információkövetítő intézményt lát, a legfontosabb feladat tehát annak a biztosítása, hogy a dokumentumok – a háború útjait megjárt dokumentumok is – információs forrásként minden igénylőnek a rendelkezésére álljanak. A digitalizált és az interneten hozzáférhető szövegek ezt az igényt kielégítik. Ennek a megközelítésnek szélsőséges következtetését a moszkvai Kerekasztal egyik orosz résztvevője így vonta le: *„Végsősoron ezek a művek az egész emberiség kincsei. Ez azt jelen-*

*ti, hogy nem fontos, melyik országban található ez vagy az a példány, mivel a korlátlan hozzáférés az egész intellektuális világ számára rendelkezésre állna”.*

Egy másik alapvető könyvtárosi szemléletmód a könyvtárban annak információkövetítő szerepén túl egy közösség – egy város, egy tartomány, egy ország – kollektív emlékezetét is látja. *„A könyvtárban testesül meg, a könyvtár könyvei között rejtőzik nemzedékről nemzedékre a történelem”* – írja egy német könyvtáros. A városi könyvtár a városának, a tartományának, a nemzeti könyvtár egy nemzetnek az identitását őrzi és jelképezi is a maga fizikai valóságában.

Vitatott kérdés, hogy e két megközelítés hogyan fogja a trófea-könyvek további sorsát alakítani.

## Irodalom

KUZMIN, Jevgenij: Das Geheimnis der Kirche von Uskoje. = Bibliotheksdienst, 1991. H. 3. 353–361. p.

– Első megjelenés: Literaturnaâ Gazeta, 1990. no. 38.

Restitution von Bibliotheksgut. Runder Tisch deutscher und russischer Bibliothekare in Moskau am 11. und 12. Dezember 1992. Hgg. Klaus-Dieter Lehmann, Ingo Kolasa. Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 1993. 154 p.

GARBER, Klaus: Geschichte und Zukunft wertvollen deutschen und russischen Kulturguts. Moskauer Runder Bibliothekar-Tisch 1992 dokumentiert. = Bibliothek, 1994. no. 2. 236–240. p.

KOLASA, Ingo: Sag mir wo die Bücher sind... Ein Beitrag zu „Beutekulturgütern“ und „Trophäenkommissionen“. = Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie, 1995. H. 4. 339–364. p.

Die Trophäenkommissionen der Roten Armee. Eine Dokumentensammlung zur Verschleppung von Büchern aus deutschen Bibliotheken. Hgg. Klaus-Dieter Lehmann, Ingo Kolasa. Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 1996. 251 p.

LEHMANN, Klaus-Dieter: Bücher als Kriegsgeiseln. = Bibliotheksdienst, 1996. H. 8/9. 1475–1481. p.

FIEDLER, Wilfried: Zwischen Kriegsbeute und internationaler Verantwortung – Kulturgüter im Internationalen Recht der Gegenwart = Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie, 1997. H. 6. 583–599. p.

PETSCH, Peter: Von Magdeburg nach Magdeburg. Die lange Reise der Bücher aus Georgien. = Buch und Bibliothek, 1997. H. 2. 88–91. p.

FLIGGE, Jörg, SCHWEITZER, Robert: Aus Georgien zurück. Ein Beispiel für Restitution von Bibliotheksgut. = Bibliotheksdienst, 1997. H. 8. 1494–1500. p.

POETHE, Lothar: Ein Zwischenbericht über Trophäenbücher = Dialog mit Bibliotheken, 1999. H. 2. 16–32. p.

GARBER, Klaus: Erbeutete Kultur im werdenden Europa keinen Platz! = Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie, 2000. H. 2. 143–154. p.

GENIEVA, Ekaterine: The Fate of displaced cultural valuable in Russia; different approaches to one problem. = Libri, 2000. no. 3. 217–220. p.

SCHOCHOW, Werner: Die Verlagerungsgeschichte der Preussischen Staatsbibliothek. Auslagerung. Zerstörung. Entfremdung. Rückführung. Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2003. 328 p. – Veröffentlichungen der Historischen

Kommission zu Berlin Band 102.

GENIEVA, Ekaterine: The role of displaced books collections in culture. = Library Trends, 2003. no. no. 151–156. p.

HAMANN, Olaf: Neue russische Homepage zu verlagerten Kulturgütern = Bibliotheksdienst, 2003. H. 7. 869– 875. p.

HAMANN,Olaf: Auf Büchersuche In: <http://staatsbibliothek-berlin.de/deutsch/publikationen/1-2001/130-buechersuche/index.html> – Utolsó módosítás: 2006. 06. 23.

Gemeinsame Erklärung deutscher Bibliotheken zur Frage von kriegsbedingt verlagertem Kulturgut. = Bibliotheksdienst, 2007. H. 1. 3–6. p.

GERLACH, Anette: Kriegsbedingt verlagertes Kulturgut deutscher Bibliotheken. Auswertung einer DBV-Umfrage. = Bibliotheksdienst, 2007. H. 1. 10–18. p.

HOINKIS, Gudrun: Die Bearbeitung der zurückgeführten Zeitungsbestände aus der Russischenn Staatsbibliothek Moskau. = Bibliotheksdienst, 2007. H. 5. 542–546. p.

ZAHN, Peter: Kriegsbedingte Verlagerungen der Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz und ihre Folgen (<http://www.ib.hu-berlin.de/~pz/zahnpage/sbverl45.htm>)



## Megalakult a Magyar Papír- és Vízjeltörténeli Társaság (MAPAVIT)

2008. február 16-án megalakult a Magyar Papír- és Vízjeltörténeli Társaság.

A társaság céljai: a magyar papír- és vízjeltörténeli emlékek kutatása, védelme és megőrzése, a kutatási eredmények széles körű közzététele, az egyetemes és magyar papír- és vízjeltörténeli ismeretek terjesztése.

A társaság feladatának tartja a Magyar Vízjel Adatbank továbbfejlesztését is, melynek érdekében együttműködésre törekszik az oktatási intézményekkel, társadalmi szervezetekkel és civil kezdeményezésekkel. Fontosnak tartják a kutatók szakmai támogatását is a következő területeken: filigranológia (vízjelkutatás), genealógia (származástan), történelmi földrajz, paleográfia (írástörténet), oklevéltan, irattan, numizmatika, címertan, pecséttan, történelmi filatélia stb.

További információk: [www.mapavit.extra.hu](http://www.mapavit.extra.hu)